

Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd
Institut sociologických studií
Sociologie a sociální politika

Barbora Staňková

**Proměny vztahů druhé a třetí generace v kontextu proměn rodiny
od tradiční společnosti po současnost**

Seminární práce na Sociologii rodiny pro magistry

Vyučující PhDr. Kateřina Pulkrábková

4. ledna 2008

Úvod

Tato práce nemá být pouze seminární prací na Sociologii rodiny, měla by být zároveň základem teoretického úvodu pro mojí bakalářskou práci. V ní bych chtěla na základě narativních rozhovorů s dospělými či dospívajícími vnoučaty interpretovat, jak vnímají vztahy svých rodičů a prarodičů, jak z jejich pohledu funguje mezigenerační solidarita v jejich rodině, jak probíhá komunikace rodičů s prarodiči, zda se vyskytují neshody a konflikty a čeho se týkají.

Podle toho jsem si tedy vybírala i téma této práce. V sociologii rodiny se v souvislosti s mezigeneračními vztahy často dočteme o rozpadu vícegeneračních rodin a vazeb mezi dospělými dětmi a jejich rodiči. Rozhovory s respondenty ale ukázaly, že vazby mezi druhou a třetí generací u nás stále existují. Jak je to tedy u nás s jejich rozpadáním? Jak se vztahy rodičů a dospělých dětí na našem území vyvíjely? Je situace z hlediska mezigeneračních vztahů u nás v něčem výjimečná? Směřuje vývoj od vícegeneračních rodin k nukleárním?

Na tyto otázky se dá odpovědět pouze zaměřením pozornosti na vývoj rodiny, a zvláště pak mezigeneračních vztahů na našem území. Až zodpovězení těchto otázek pak umožní zasadit výsledky mého kvalitativního výzkumu do nezbytného kontextu.

Na následujících stránkách se tedy pokusím postihnout vývoj rodiny na našem území od tradiční společnosti až po současnost. Po popsání stavu rodiny v tradiční společnosti stručně nastíním změny, které do rodinného života přinesl proces modernizace, zaměřím se na specifické důsledky, které měl pro rodinu komunistický režim. Následovat budou změny v rodině způsobené transformací naší společnosti a na závěr bych ráda prezentovala výsledky dvou výzkumů z poslední doby, které byly věnovány mezigeneračním vztahům.

Omezení plynoucí z historických pramenů

Předtím, než se začnu věnovat samotné rodině a jejím proměnnám od minulosti do současnosti, je třeba ujasnit, jak hluboko do minulosti při jejím zkoumání můžeme jít. Hranice v tomto směru určují především dostupná data. Jedním z nejstarších pramenů z hlediska celé Evropy je Toskánský katastr z roku 1427. [Horský, Seligová, s. 27] Prameny, které by obsahovaly data pro naše území, jsou ale podstatně mladšího data. V části věnované rodině v tradiční společnosti vycházím především z knihy Horského a Seligové *Rodina našich předků*. V ní autoři pracovali s prameny ze 16. až 18. století. Proto se i moje práce bude věnovat rodině až od ranného novověku.

O dřívějším období je bohužel možné pouze spekulovat a tyto spekulace tu a tam podpořit prameny jako je beletrie, kázání či ojedinele i informacemi ze seznamů obyvatel panství zhotovených pro různé účely, jejichž kvalita ale nemusí být dostatečná pro vyslovení nějakého tvrzení o podobě rodiny na našem území.

Problém při zobecňování zjištěných skutečností na celé naše území ostatně vyvstává i pro prameny ze 16. až 18. století. Horský a Seligová vždy pracovali s daty konkrétních panství (např. Děčín nebo Třeboň) a ukázalo se, že situace nebyla na celém území dnešní České republiky stejná. Vliv na to měla například národnostní heterogenita, především na severozápadě Čech tvořilo nezanedbatelný podíl německy mluvící obyvatelstvo. Je tedy potřeba mít neustále na paměti tato omezení a nebrat zjištění o podobě rodiny v tradiční společnosti jako bezezbytku platná pro celé naše území.

Rodina v tradiční společnosti

Začněme tím, jaký význam měl v tradiční společnosti pojem rodina. Tehdy slovo rodina nebylo vyhrazeno pouze pro osoby spojené příbuzenským svazkem. Do tradiční rodiny se počítalo i služebnictvo a čeleď, rodina byla společenstvím stolu. Z hlediska dnešních pojmů bychom tedy pro tradiční rodinu mohli použít jako synonymum pojem domácnost. Zahrnování služebnictva do rodiny nevycházelo pouze z potřeb záznamů, služebnictvo a čeleď nepatřili do rodiny jen proto, že bydleli a jedli společně s rodinou hospodáře. I jejich vztah k hospodáři byl podobný, jako vztah mezi otcem a dětmi – hospodář byl autoritou, měl za služebnictvo zodpovědnost, vychovával jak své vlastní děti, tak „cizí“ děti, které přijal do služby.

Služebnictvo a čeleď tak můžeme považovat za plnohodnotné členy rodiny. Problematičtější je takto jednoznačně přiřadit k rodině hospodáře podruhy. Podružské domácnosti totiž často fungovaly relativně samostatně, na druhou stranu je ale často tvořily osoby, které byly s hospodářem v příbuzenském vztahu. Toto rozhodnutí má navíc vliv na zjištění o podobě rodiny v tradiční společnosti. Horský se Seligovou proto podruhy jednoznačně nepřirazuje k rodině ani je neodděluje, ale při analýze pramenů vždy sledují, jak se liší závěry pokud podruhy berou jako součást rodiny hospodáře a pokud je berou jako samostatné rodiny. [Horský, Seligová, s. 17 – 21]

Tradiční rodina se lišila od té současné z velké části kvůli odlišnému demografickému chování. Pro starý demografický režim byla charakteristická vysoká porodnost a vysoká úmrtnost. Porodnost byla ovlivněna sňatečností, která byla rovněž vysoká. Vysoká (především

manželská) plodnost byla ale vyvážena vysokou kojeneckou a dětskou úmrtností. To jsou základní obecně platné charakteristiky demografického chování v tradiční společnosti.

Některé ukazatele (jako třeba věk při prvním sňatku) už se ale v rámci Evropy liší. Jde právě o ty ukazatele, které mají vliv na utváření rodiny. John Hajnal ve své typologii mluví o severozápadním a jihovýchodním typu rodiny. [dle Horský, Seligová, s. 25] Na severozápadě Evropy nebyl sňatek dostupný všem skupinám obyvatel. Věk uzavření prvního sňatku byl vysoký, protože založení rodiny vyžadovalo samostatnost. V této oblasti Evropy se tedy vyskytovaly především nukleární rodiny. Na jihovýchodě byl naopak sňatek daleko dostupnější a lidé do něj vstupovali v nižším věku. Založení rodiny nebylo podmíněno odstěhováním se od rodičů a v této oblasti tak vznikaly komplexní rodiny. Tyto dva typy utváření rodiny byly podporovány i dědickým právem. Zatímco na severozápadě se praktikovalo jednonástupnictví (usedlost dědil jeden ze synů) na jihovýchodě patřil majetek celé rodině a jednomu členu rodiny byla svěřena správa hospodářství.

Česká republika se geograficky nachází ve střední Evropě. Kterému typu rodiny tedy odpovídala situace u nás? Co se týká hodnot ukazatelů, které nám umožňují přiřadit situaci k jednomu ze dvou typů, pohybuje se situace na panstvích na našem území někde mezi severozápadem a jihovýchodem.

Průměrný počet členů jedné domácnosti se pohybuje kolem pěti, šesti osob. Velké zastoupení mají nukleární rodiny. Podíl komplexních rodin není zásadní, a to i při započítání příbuzných podruhů do společné domácnosti s hospodářem. Komplexní rodiny jsou většinou tvořeny lineárně uspořádanými páry, laterální komplexní rodiny, časté v oblastech s jihovýchodním typem utváření rodiny, se u nás téměř nevyskytují. Je to jistě i důsledkem uplatňování principu jednonástupnictví.

I z hlediska věku při uzavření prvního sňatku se situace u nás pohybuje někde mezi hodnotami na severozápadě a jihovýchodě Evropy. Uzavření sňatku bylo u nás částečně omezeno – poddaní museli získat souhlas od vrchnosti. [Horský, Seligová, s. 51 – 81]

Z pramenů vyplývá, že na našem území fungoval neolokalismus, ovšem nebyl jediným pravidlem při zakládání rodiny. Mladý pár mohl uzavřít sňatek a přitom zůstat na usedlosti rodičů. V takovém případě byl ale vytlačen do podružského stavu, v němž čekal na to, až bude moci syn, případně zeť hospodáře převzít usedlost. K tomu docházelo relativně pozdě. V případě, že hospodář předával statek synovi či zeti, bylo mu nejčastěji už přes 50 let. Velký podíl usedlostí byl ale předáván už za života hospodáře, který pak odcházel na výměnek. Na našem území se tedy kromě neolokalismu setkáme i s kmenovými komplexními rodinami ascendentního i descendentního typu.

Co tedy můžeme konstatovat o postavení nejstarší generace? Předně je důležité si uvědomit, že představa, že vícegenerační rodiny měly v tradiční rodině nejvyšší zastoupení, je poněkud zidealizovaná. Vzhledem k vysoké míře úmrtnosti a menší naději na dožití bylo soužití tří a více generací jen výjimečné. [Nodl, s. 11] Počet vícegeneračních rodin pak s postupem času spíše narůstal, i když pro jednoznačný závěr nejsou dostupná potřebná data.

V tradiční společnosti převažovaly dvougenerační rodiny. Přitom síla příbuzenských vztahů mezi rodiči a dětmi se někdy také přeceňuje. Horský se Seligovou [s. 105 – 115] to například ukazují na tom, jak často byl grunt převáděn na příbuzného a jak často na nepříbuzného. Podíl nepříbuzných byl poměrně vysoký a střídání majitelů gruntu časté. Pro potvrzení představy, že usedlost zůstávala v jedné rodině po několik generací, nenacházíme v gruntovních knihách potřebné důkazy.

I když byla nemovitost převáděna v rámci rodiny, byla k tomu potřeba řádná smlouva. Smlouva také upřeshňovala podmínky života bývalého hospodáře na výměnku. Podle Horského a Seligové jsou to stopy individualizujících tendencí v tradiční rodině západního typu. [s. 94 – 97] Dalším důkazem tohoto tvrzení může být odlišnost v náboženském vyznání dětí a rodičů, kterou je možné v pramenech vysledovat.

Na druhou stranu kázání naznačují, že o své staré rodiče se měly postarat hlavně jejich děti. Na tuto povinnost dětí oplatit rodičům jejich péči upozorňoval například Jan Hus. Do jisté míry tedy mezigenerační solidarita v tradiční společnosti fungovala. Přesto však existovalo také hodně jednogeneračních domácností, v nichž se o sebe nejstarší generace musela postarat sama. Vzdát se vedení hospodářství znamenalo snížení životní úrovně a často i ohrožení chudobou, proto staří lidé tento krok co nejvíce oddalovali. [Nodl, s. 10 - 11]

Modernizace a změny v rodině

Hluboké společenské změny, které přinesla modernizace, se pochopitelně promítly i do rodiny. První velkou změnu přinesla industrializace. Její nástup znamenal oddělení rodinných a pracovních vztahů. Zaměstnanci už narozdíl od služebnictva nebo čeledi nebyli součástí rodiny. Podle Lasletta to do moderní společnosti vneslo nestabilitu. [Horský, Seligová, s. 21]

Industrializace spolu s urbanizací způsobila také oddělení domova a práce. Domov se tak stává soukromou sférou, která je pro členy rodiny útočištěm před sférou veřejnou. Ekonomická funkce rodiny se oslabuje. Vícegenerační rodiny jsou ještě vzácnější, nejčastějším typem rodiny je dvougenerační rodina tvořená rodiči a jejich dětmi. Parsons

přichází s termínem nukleární rodina. Vazby mezi orientační a prokreační rodinou se oslabují [Možný, 2003, s. 12].

Společnost se sekularizuje, kromě církevního manželství, které je chápáno jako nerozlučitelné, vzniká manželství občanské. Kromě rozvodu od stolu a lože, který neumožňoval uzavření dalšího sňatku, a rozluky, k níž docházelo jen výjimečně, vzniká další, snadnější možnost ukončení manželství – rozvod [Možný, 2006, s. 204 – 209].

Demokratizace a liberalizace probíhá rovněž ve společnosti i v rodině. Uzavření manželství i jeho ukončení se stává otázkou svobodné volby, při které hraje velkou roli cit a láska, na které v tradiční společnosti při výběru partnera příliš nezáleželo. Cit se dostává do popředí i ve vztahu rodičů a dětí. Přísná hierarchie v rodině a autorita hlavy rodiny se oslabuje.

Významné změny do rodiny přinesla také emancipace žen. Industrializace nejprve vedla k vyřazení žen a péče o domácnost na druhou kolej. Poté, co byly během války vtaženy do pracovního procesu, už se ale ženy s podporou emancipačních a feministických hnutí nenechaly opět zatlačit do pozadí. Postupně bylo uznáno právo žen na práci a jejich handicap způsobený mateřstvím byl vyrovnáván státem. [Možný, 2006, s. 174 – 184] Vyrovnávání šancí na trhu práce a zrovnoprávnění obou pohlaví v péči o domácnost stále pokračuje.

Stát a jím zřízené instituce přebírají mnoho dalších funkcí rodiny, například výchovu a vzdělání dětí nebo péči o nemocné, postižené a staré lidi. To opět snižuje potřebu zachovat rodinu jako nezbytnou pro její členy. Rodině postupem času zbývá jediná funkce – poskytování citové podpory. [Možný, 2006, s. 22]

Spolu se společenskými změnami se mění i demografické chování. Díky růstu životní úrovně klesá úmrtnost. Klesá ovšem také porodnost, rozšiřuje se regulace plodnosti pomocí antikoncepce. Převažující formou rodiny se stává manželství se dvěma dětmi. Navíc roste také počet rozvedených manželství. Mnoho sociologů mluví o krizi či rozpadu rodiny. Jejich pozornost se zaměřuje hlavně na vztahy rodičů a dětí v nukleární rodině.

Specifika rodin v komunistickém Československu

Po druhé světové válce se proces modernizace u nás odchýlil od směru, kterým pokračoval v západní Evropě, s níž do té doby držel krok. Nástup komunistického režimu proces modernizace zmrazil, Možný používá v této souvislosti pojem demodernizace. [Možný, 2003, s. 13]

Cíle marxismu pro zlepšení rodinného života byly velkolepé. Nastolení beztrždní společnosti, v níž budou všichni svobodní a rovní, se mělo promítnout i do zlepšení rodinných vztahů. Lidé se budou moci svobodně a bez překážek brát a rozvádět. Stát bude zajišťovat péči o děti, takže ženy budou moci mít děti i bez podpory otce. Dojde k osvobození žen od péče o domácnost a o rodinu, ženy budou moci pracovat stejně jako muži. [Matoušek, s. 39]

Realita ale byla pro rodinu bolestná. Všechno začalo vyvlastněním rodinného majetku, což postihlo značnou část populace. [Možný, 2003, s. 13] Vytyčených cílů se sice v některých oblastech dosáhlo, důsledkem pro rodinu a její členy však nebylo usnadnění péče o rodinu a domácnost ani zlepšení vzájemných vztahů. Velmi brzy u nás ve srovnání se Západem bylo dosaženo vysoké zaměstnanosti žen, téměř plné, a navíc většinou na plný úvazek. Stát ovšem na svá bedra nepřevzal péči o domácnost, která tak pro ženy v Československu zůstávala „druhou směnou“. [Matoušek, s. 40]

K institucionalizaci péče o děti sice ve značné míře došlo, kvalita poskytované péče ovšem nebyla na vysoké úrovni. Na negativa kolektivní péče o děti začali už v 60. letech upozorňovat psychologové Matějček a Langmeier. Zdůrazňovali nutnost pevné citové vazby mezi dítětem a rodiči, jejíž absence může způsobit syndrom deprivace. Ukázalo se, že není možné oddělit výchovu dětí od rodiny bez vážných důsledků pro psychický vývoj dětí. [Matoušek, s. 39 - 40]

Tyto pro rodinu velmi obtížné podmínky vedly k posílení významu neformálních sociálních sítí, zejména pak sítí rodinných. Rodinná solidarita a vzájemná podpora generací zajišťovala vyrovnávání nedostatků, jejichž slibovaná náhrada státem byla nedostatečná anebo chyběla vůbec. [Možný, 2003, s. 13] *„Rodiny reagovaly na špatně fungující stát i časnými sňatky, které střední generaci umožňovaly podporovat začínající rodinu v období, kdy ještě nebylo třeba pečovat o generaci nejstarší.“* [Matoušek, s. 40] Matoušek používá pro střední generaci označení „sendvičová“ a podle něj nesla největší zátěž při poskytování podpory jak dětem, tak stárnoucím rodičům. Manželství uzavíraná v brzkém věku, jejichž živobytí samotný pár nedokázal zajistit, se však ukázala jako velmi křehká, což se projevilo v nárůstu počtu rozvodů.

Díky posunu uzavírání sňatku do dřívějšího věku a posílení spolupráce mezi generacemi v období komunismu opět vzniká silnější pouto mezi třemi generacemi dětí, rodičů a prarodičů. Stále sice platí princip neolokalismu, mladé páry po uzavření manželství nebo po narození dítěte začínají bydlet odděleně (což podporovala i propopulační politika socialistického státu v 70. letech, díky jejímž opatřením měli manželé nárok na

novomanželskou půjčku a šanci získat vlastní byt), i přesto se však mladí manželé většinou neobešli bez finanční podpory svých rodičů.

Finanční podpora ale nebyla jediná, kterou mladá rodina potřebovala. Protože pracovali většinou oba manželé, prarodiče (především babičky) také pomáhali s péčí o domácnost a hlídáním dětí. Období demodernizace tak vedlo k posílení mezigeneračních vztahů.

Transformace a její vliv na rodinu

„Rok 1989 změnil chování našich občanů. Lze to ilustrovat srovnáním demografických údajů, jež s rodinným chováním souvisejí.“ [Matoušek, s. 41] Jde především o snížení míry sňatečnosti, posouvání věku uzavření prvního sňatku, snížení porodnosti, zvyšování věku při narození prvního dítěte, snížení potratovosti.

Podle Sčítání lidu z roku 2001 tvořily v té době úplné rodiny 55% domácností, což znamená jejich pokles. Stoupá naopak podíl neúplných rodin, který se téměř zdvojnásobil. V čele těchto domácností stojí většinou žena. V neúplných rodinách také často nacházíme soužití tří generací - prarodiče poskytují pomoc svému dítěti (ať už rozvedenému nebo svobodnému) a vnoučatům. [Možný, 2006, s. 253 - 254]

Roste také podíl domácností jednotlivců, a to nejen jako důsledek stárnutí populace, ale jako důsledek přibývání samostatně bydlících mladých lidí, především svobodných mužů. Přibývají páry žijící v nesezdaném soužití, které je ovšem stále chápáno hlavně jako předstupeň uzavření sňatku. Objevuje se také fenomén dobrovolné bezdětnosti. Klesá hlavně zájem mužů o otcovství. Stoupá podíl dětí, které se rodí mimo manželství. Nicméně i pro dnešní mladou generaci nejvyššími hodnotami stále zůstává založení trvalého partnerského vztahu a později rodiny. [Možný, 2003, s. 255 – 261]

Česká republika postupně dohání západní Evropu ve všech trendech. S určitým zpožděním se i u nás projevilo stárnutí populace. To vytváří nerovnováhu mezi produktivní a postproduktivní složkou populace, takže důchodový systém se stává neudržitelným a je třeba začít realizovat reformní opatření. I z této perspektivy zvyšování podílu starších osob v populaci je opodstatněné věnovat pozornost vztahům mezi generacemi a mezigenerační solidaritě.

Mezigenerační vztahy a mezigenerační solidarita dnes

Kvůli specifickým podmínkám v komunistickém Československu byl u nás vývoj vztahů mezi generacemi jiný, než na Západě. Rozpad vazeb mezi prarodiči a rodiči se pod vlivem nepříznivé situace zastavil, dokonce obrátil zpět směrem k jejich posilování. Od transformace už ale uplynulo téměř 20 let a vše nasvědčuje tomu, že v naší společnosti se objevují stejné trendy jako na Západě. Jak je tomu konkrétně s mezigenerační solidaritou a se vztahy druhé a třetí generace? Uchovaly si české rodiny stále ještě silnější mezigenerační vazby nebo už byly oslabeny prosazujícím se individualismem?

Na tyto otázky se zaměřil jak kvantitativní tak kvalitativní výzkum. Výsledky dvou z nich bych tu chtěla stručně prezentovat.

Prvním je kvantitativní mezinárodní výzkum „*Value of Children and Intergenerational Relationship in Six Cultures*“, který probíhal v letech 1999 a 2000 a jehož se zúčastnila i Česká republika. Dotazovány v něm byly tři generace žen, tedy dcery, matky a babičky. V rámci sborníku *Modernizace a česká rodina* vyšel text Ivo Možného „*Modernizace české rodiny a mezigeneračních vztahů v mezinárodním srovnání*“, v němž publikoval závěry pro Českou republiku ve srovnání s Německem. [Možný, 2003, s. 11 – 36]

Hlavním cílem české účasti na tomto výzkumu bylo zjistit, zda mělo čtyřicetileté zastavení procesu modernizace vliv na rodinu a rodinné vztahy a zda se tedy budou výsledky významně lišit. V České republice můžeme vysledovat tendenci společného soužití prarodičů s nukleární rodinou. V Německu se takové případy v úplných rodinách nevyskytují. I v případě úmrtí jednoho z prarodičů pak v Německu narozdíl od situace u nás příliš často nedochází ke společnému bydlení ovdovělého prarodiče s rodinou svých dětí. Také v případě neúplných rodin je u nás častější případ soužití s prarodičem nebo prarodiči.

České ženy kladou větší důraz na mezigenerační solidaritu, a to jak ve směru podpory rodičů svým dětem, tak ve směru opačném, tedy pomoci dětí svým starým rodičům. Německé ženy naopak považují za větší hodnotu dosažení autonomie vlastní nukleární rodiny. České ženy také daleko více zastávají názor, že děti mají povinnost postarat se o své staré rodiče. Možný to považuje za důsledek hůře fungujícího sociálního státu u nás ve srovnání s Německem, kde péči o staré lidi přebírá stát a nespočívá tak na bedrech rodiny.

Vztahy českých matek a babiček se ukázaly jako důvěrnější ve srovnání s těmi německými. Stejně tak jsou ale u českých matek a babiček také častější konflikty. Podle Možného „...to svědčí o celkově vyšší dynamice mezigeneračních vztahů v České republice

a větší otevřenosti nukleární rodiny k rodinám původu.“ [Možný, 2003, s. 22] Německým matkám se ovšem od svých rodičů dostává většího obdivu, než je tomu v českých rodinách.

Také z otázek na praktickou pomoc matek svým rodičům vyplývá, že u nás existuje větší závislost mezi generacemi. České matky poskytují svým rodičům praktickou pomoc častěji než ty německé. V poskytování finanční pomoci ovšem nejsou žádné významné rozdíly. Emocionální podporu svým rodičům poskytují opět častěji české ženy, což potvrzuje hypotézu o větší důvěrnosti, intimitě a blízkosti druhé a třetí generace u nás.

Mezigenerační solidarita a mezigenerační vztahy u nás ale nefungují pouze jednostranně. Zjištění o větší emocionalitě vztahů mezi matkami a babičkami a o větší dynamice těchto vztahů (častějších konfliktech) se potvrdilo i v datech za výběrový soubor babiček. České babičky také častěji finančně podporují svoje dcery a jejich rodiny než babičky v Německu. Německé babičky ovšem daleko častěji než ty české dávají peníze svým vnoučatům (spíš těm od své dcery než od syna). U nás není finanční podpora tak častá, naše babičky naopak děti častěji obdarují nějakým věcným dárkem. Stejně jako v Německu i u nás existuje jakási genderová nerovnost ve prospěch vnoučat dcer.

Praktickou pomoc neposkytují babičky svým dcerám příliš často ani u nás ani v Německu, kde je tato pomoc ještě o něco řidší. Emocionální podpora častěji plyne od matek ke svým rodičům než opačně. I tak ale v poskytování emocionální podpory opět vedou české babičky nad těmi německými.

Vzájemně poskytovanou pomoc vnímají německé matky a babičky jako vyrovnanější ve srovnání s českými. Snaha o vyrovnanost je podle Možného typická pro moderní smluvní společnost, kdežto určitá nevyváženost naopak charakterizuje více tradiční společnost. V této oblasti se tedy opět potvrdil předpoklad, že proces modernizace byl u nás v důsledku komunismu zastaven.

Očekávání pomoci od svých dcer v budoucnosti je vyšší u českých matek. Očekávají především emocionální podporu, ale také to, že jejich děti se o ně ve stáří postarají nebo že budou bydlet blízko nich.

Motivace k pomoci je založená hlavně na emocionalitě vztahů. V této baterii otázek dosáhly (narozdíl od otázek o emocionální podpoře a intimitě vztahů) vyšších hodnot německé ženy. Zároveň pociťují pomoc dítěti víc jako povinnost. To je pravděpodobně způsobeno vyšším sociálním povědomím nebo vyšší mírou sociální kontroly.

V závěru Možný konstatuje, že i přesto, že vzájemné srovnání dat za Českou republiku a Německo má mnoho omezení (malé výběrové vzorky, jinak sestavené dotazníky v každé zemi, nereprezentativnost za celou populaci) „... rozdíly (...) ukazují tím směrem, že českou

rodinu uplynulých čtyřicet let sociální stagnace významně ovlivnilo. Tradičnější formy rodinné solidarity tu nacházíme v signifikantně větší míře než v obdobném třígeneračním souboru německém.“ [Možný, 2003, s. 35] Budoucnost můžeme jen těžko předvídat. „*Dá se však očekávat, že tak jak se postupně homogenizuje ekonomické a politické prostředí, začnou se v Evropské unii více sobě podobat i vzorce rodinného chování.*“ [s. 35 a 36]

Druhý, tentokrát kvalitativní výzkum, byl součástí projektu „*Mládež, děti a rodina v období transformace*“ Masarykovy univerzity v Brně, který začal v roce 1999 a jehož průběžné výsledky byly představeny na sympoziu v září 2002. Jedná se o výzkum Kateřiny Rajmicové „*Vztahy a soužití generací v rodině*“. [Rajmicová, s. 72 – 79]

„*Cílem výzkumu bylo zkoumat, jak prožívají a vnímají své vztahy a soužití rodiče a jejich dospělé děti.*“ [s. 73] Pozornost byla zaměřena na srovnání různých typů vztahů z hlediska genderu a typu soužití těchto dvou generací v tom, jak jsou funkční, jaká je míra mezigenerační solidarity a zda dochází ke konfliktům.

Rajmicová uvádí v textu nejzajímavější zjištění. Prvním z nich je zájem rodičů, aby se obě rodiny navzájem svěřovaly s případnými konflikty a problémy. Dále vyplynulo, že na vztah rodičů a jejich dospělého dítěte má vliv i vztah rodičů k dalším dětem. Upřednostňování jednoho z dětí může vést k negativním mezigeneračním vztahům v rodině, k omezení vzájemných kontaktů a snížení vzájemně poskytované pomoci a podpory.

Výzkum potvrdil, že oddělené bydlení je považováno za lepší variantu. Motivací ke společnému bydlení může být touha po častém kontaktu, zdravotní stav někoho z rodiny, nedostatek finančních prostředků pro samostatné bydlení na dostatečně dobré úrovni (ve srovnání s úrovní, kterou by mělo bydlení u rodičů).

Funkční společné bydlení vyžaduje jistou míru autonomie a oddělenosti domácností, respektování vyjednaných pravidel (jako například klepání při vstupu do pokoje), ale závisí i na osobnostních rysech (tolerance, respekt). Výhodou, kterou přináší rodině funkční soužití generací, je podle respondentů z obou generací hlavně hlídání dětí.

Z hlediska citové blízkosti posuzovali respondenti vzájemné vztahy generací jako blízké, ovšem s jistou mírou odstupem, což ale vnímali jako správné. Frekvence návštěv je ovlivňována typem soužití a vzdáleností bydliště. Pokud spolu generace nežijí, vliv má také charakter vztahů (zda jsou chladné nebo naopak důvěrné).

„*Vzájemná pomoc (...) je odrazem kvality vztahů a současně kvalitu vztahů podporuje a vytváří.*“ [Rajmicová, s. 77] I z tohoto výzkumu podobně jako z výzkumu „*Value of Children and Intergenerational Relationship in Six Cultures*“ vyplývá, že pomoc poskytují

jak rodiče dospělým dětem (zejména s hlídání vnoučat a materiální pomoc, která je často určena rovněž vnoučatům), tak děti svým stárnoucím rodičům (hlavně praktická pomoc s manuální prací).

Oba výzkumy se ale trochu liší ve výsledcích, které poukazují na normativní očekávání. Zatím co podle výzkumu „*Value of Children and Intergenerational Relationship in Six Cultures*“ očekávají matky od svých dcer, že se o ně ve stáří postarají a dcery zase očekávají, že v případě potřeby jim rodiče poskytnou finanční podporu, podle účastníků kvalitativního výzkumu nejsou rodiče povinni poskytovat svým dospělým dětem finanční ani jinou podporu a je to tedy čistě projev jejich dobré vůle. Jejich podpora není očekávaná. Stejný postoj vyjadřovali respondenti i v případě péče dětí o své staré rodiče. Zde už se ale objevovalo i vnímání pomoci rodičům jako morální povinnost, jako forma reciprocity za jejich péči v dětství a v počátcích samostatnosti. Respondenti vyjadřovali jak odhodlání postarat se o své rodiče, tak obavy, zda to zvládnou.

Z výzkumu dále vyplynulo, že vysoká míra mezigenerační solidarity nemusí nutně znamenat, že se obě generace shodují ve svých hodnotových orientacích. Konflikty a neshody mezi generacemi se vyskytují a nevyhýbají se ani těm mezigeneračním vztahům, v nichž je vzájemná solidarita vysoká. Konflikty vyvolávají nejčastěji názorové rozdíly v oblasti výchovy dětí, péče o domácnost, životního stylu a přístupu k majetku a penězům.

Ze závěrečného shrnutí ještě stojí za to zmínit, že společné bydlení více generací může v České republice být výsledkem špatné bytové situace, nikoli citové blízkosti generací. Podstatnou poznámkou je také to, že vnoučata jsou důležitým pojítkem mezi generací rodičů a prarodičů. [Rajmicová, s. 79]

Závěr

Jak tedy probíhal vývoj mezigeneračních vztahů na našem území? Dostupné historické prameny nenasvědčují tomu, že by v minulosti na našem území dominovaly vícegenerační rodiny. I v pozdním středověku se na našem území nacházely hlavně dvougenerační rodiny, průměrně vzhledem k úmrtnosti a ochodu dětí na jiné usedlosti do služby měla rodina 5 až 6 členů. Vazby mezi generacemi nebyly nijak zvlášť silné, rodiče vedly své děti k samostatnosti, posílali je do služby, pokud chtěli založit rodinu, musely se odstěhovat nebo přijmout podružské postavení. Postarat se o staré rodiče na výměnku nebyla samozřejmost, povinnosti dětí vůči rodičům určovala smlouva.

S nástupem industrializace dochází k většímu prosazení neolokalismu, mladé rodiny se stěhují za prací do měst. V tomto procesu můžeme spatřovat rozpad mezigeneračních vztahů. Nástup totalitního režimu byl ale brzdou individualizace a zastavil proces přetrhávání mezigeneračních vazeb. V situaci, kdy stát nebyl schopen zajistit zboží a služby, se širší rodina opět semkla, aby si vzájemně pomáhala.

Výzkumy ukazují, že mezigenerační vztahy u nás zůstávají silnější v porovnání se západními zeměmi. Čtyřicet let komunismu tak v rodinných vztazích zanechalo významnou stopu.

Jak se budou mezigenerační solidarita a mezigenerační vztahy vyvíjet dál, zůstává otázkou. Podle Možného časem dojde k setření rozdílů i v oblasti rodinných vztahů. Otevřená je ale stále také možnost, že české babičky zůstanou specifikem naší kultury. Důležité v tomto ohledu je, v jakém rodinném prostředí vyrůstají následující generace, jaké hodnoty a vzorce chování vstřebávají v procesu socializace a jakým způsobem je internalizují.

O tom jistě vypovídají i respondenti v narativních rozhovorech mého výzkumu, když popisují, reflektují a hodnotí vztahy svých rodičů a prarodičů. Analýza jejich výpovědí proto může přispět k podhalení možností budoucího vývoje mezigeneračních vztahů. Může napovědět, zda se vztahy nukleární rodiny a prarodičů budou rozpadat a nukleární rodina i prarodiče získají větší autonomii po vzoru Západu nebo zda bude udržení mezigeneračních vztahů pro vnoučata, rodiče i prarodiče nadále žádoucí a výhodné a české děti následujících generací budou stále jezdit na prázdniny k prarodičům na chatu a ze školy a kroužků je budou vyzvedávat babičky a dědečkové.

Použitá literatura

HORSKÝ, J., SELIGOVÁ, M. *Rodina našich předků*. 1. vyd. NLN, 1997.

ISBN 80-7106-195-6.

MAREŠ, P., POTOČNÝ, T. (eds.) *Modernizace a česká rodina*. Barrister & Principal, 2003.

MAŘÍKOVÁ, H. (ed.) *Proměny současné české rodiny: Rodina – gender – stratifikace*. 1. vyd. SLON, 2000. ISBN 80-85850-93-1.

MATOUŠEK, O. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. 3. vyd. SLON, 2003.

ISBN 80-86429-19-9.

MOŽNÝ, I. Modernizace české rodiny a mezigeneračních vztahů v mezinárodním srovnání.

In MAREŠ, P., POTOČNÝ, T. (eds.) *Modernizace a česká rodina*.

Barrister & Principal, 2003, s. 11 – 36.

MOŽNÝ, I. *Rodina a společnost*. SLON, 2006. ISBN 80-86429-58-X

Národní zpráva o rodině. MPSV, 2004.

NODL, M. Stáří v pozdním středověku. *Souvislosti*, 1997, č. 2 [online]

<http://souvislosti.cz/297nod.html> [16. 1. 2004]

PLŇAVA, I., PILÁT, M. (eds.) *Děti, mládež a rodiny v období transformace*. 1. vyd.

Barrister & Principal, 2002. ISBN 80-86598-36-5.

RAJMICOVÁ, K. Vztahy a soužití generací v rodině. In PLŇAVA, I., PILÁT, M. (eds.) *Děti, mládež a rodiny v období transformace*. 1. vyd. Barrister & Principal, 2002, s. 72 – 79.